

ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядається історіографія українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття. Зроблено спробу проаналізувати основні напрямки в історіографії, виділити їх специфічні риси, фактори, що на це впливали, та визначити найбільш поширену тематику праць і публікацій. Визначено також основні джерела вивчення даної проблематики та подано характеристику основних напрямків у історіографії українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття.

Ключові слова: національно-визвольний рух, історіографія, діаспора, дисиденти, суспільно-політична думка, ідейно-політична платформа, ідеологія, підпільні групи, архіви, джерела.

Lutczyn Taras. Problem badań ukraińskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego drugiej połowy XX wieku.

Artykuł naświetla historiografię ukraińskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego drugiej połowy XX wieku. Dokonano próby analizy podstawowych kierunków historiografii, wyodrębnienia ich podstawowych rys i czynników, które na to wpływają, określono najbardziej rozpowszechnioną tematykę publikacji. Wyznaczono także podstawowe źródła dla badań danego tematu, scharakteryzowano podstawowe kierunki w historiografii ukraińskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego drugiej połowy XX wieku.

Słowa kluczowe: ruch narodowo-wyzwoleńczy, historiografia, diaspora, dysydenci, myśl społeczno-polityczna, platforma ideowo-polityczna, ideologia, grupy podziemne, archiwa, źródła.

Лутчин Тарас. Проблематика исследования украинского национально-освободительного движения второй половины XX века.

Рассматривается историография украинского национально-освободительного движения второй половины XX века. Предпринято попытку анализа основных направлений в историографии, выделения ее специфических черт, факторов, которые их обуславливают, определено наиболее распространенную тематику публикаций. Определены также основные источники для исследования данной проблематики и охарактеризовано основные направления в историографии украинского национально-освободительного движения второй половины XX века.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, историография, диаспора, диссиденты, общественно-политическая мысль, идейно-политическая платформа, идеология, подпольные группы, архивы, источники.

Lutchny Taras. The problems of research of the Ukrainian national liberation movement of the second half of the twentieth century.

The historiography of the Ukrainian national liberation movement of the second half of the twentieth century is analyzed in the article. The main trends in historiography are discussed, their specific features are highlighted, factors that affect and identify the most common themes of works and publications are shown.

Key words: national liberation movement, historiography, diaspora, dissidents, political opinion, ideological and political platform, ideology, underground groups, archives, sources.

У процесі становлення української держави особливо гостро відчувається потреба у системі політико-ідеологічних цінностей та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання поточних і перспективних проблем його розбудови. Особливістю національно-державного відродження є те, що нація, яка бореться за державність, базується не лише на право самовизначення націй, що є міжнародно-правовим принципом, а й на історичний прецедент, що є морально-етичним ідеалом, на основі якого формується ідея незалежності. Національно-демократичне відродження — системне явище, яке охоплює соціально-економічні, суспільно-політичні та духовно-культурні процеси, об'єднуючи їх в одне ціле.

Державотворення в Україні зумовлює потребу ґрунтовного й усебічного дослідження актуальних проблем вітчизняної політичної та державно-правової історії. Великого значення

набуває питання дослідження національно-визвольного руху, який є важливим чинником збереження самобутності народу, хранителем його багатовікових традицій. Оскільки масштаби національно-визвольного руху другої половини ХХ століття виходили за межі українських земель, він став предметом уваги одразу кількох історіографій — української діаспорної, радянської, зарубіжної та української сучасної.

Метою статті є аналіз основних етапів і особливостей історіографії національно-визвольного руху другої половини ХХ століття, виділення основних періодів, напрямків і тенденцій у вивченні даної проблематики, проведення межі між ідеологією та наукою у працях зі згаданої проблематики.

Одразу після закінчення Другої Світової війни розпочалося вивчення українського національно-визвольного руху представниками української діаспори. В основному дослідниками були безпосередні учасники визвольного руху, їхні родичі чи свідки подій, тому у працях діаспорних науковців є певний елемент політичної заангажованості. До того ж, ці автори оперували лише невеликою частиною документів — тими, які потрапили до закордонних архівів.

Головною метою української діаспори було поширення інформації про події національно-визвольного руху. Велику роль у цьому процесі відігравали часописи «Сучасність», «Визвольний шлях», пресова служба української головної визвольної Ради, видавництва «Сучасність», «Смолоскип», центральна українська інформаційна служба.

Особливістю діаспорної історіографії є те, що на неї вплинули суперечності між політичними угрупованнями української еміграції, обумовлені, як повоєнними перенесеннями за кордон тривалої конфронтації між ОУН бандерівської та мельниківської гілок, так і серйозним конфліктом між прихильниками бандерівської фракції в ОУН — закордонними частинами ОУН та демократичнішим Закордонним представництвом української головної визвольної Ради. Представники кожного напрямку відстоювали свої вузькопартійні інтереси. До небандерівського напрямку можна віднести тих дослідників, які притримувалися інших політичних поглядів або були близькі до «мельниківців». Їх позиція відрізнялася достатньо критичним підходом до історії та діяльності національно-визвольного руху. Головна претензія до «бандерівців» полягала у нетерпимості ставлення до внутрішніх і зовнішніх опонентів. «Бандерівці» приділяли велику увагу практично всім аспектам діяльності національно-визвольного руху, однак слабкою стороною цього напрямку було те, що політичні погляди домінували над науковим підходом. Проблеми історії та ідеології українського національно-визвольного руху стали засобом ідейно-політичного протистояння, аж до цілеспрямованого компрометування опонентів із націонал-патріотичного табору.

Ідейно-політичну платформу ОУН і УПА висвітлено у роботах М. Прокопа [1], Є. Стахівця [2], П.Потічного [3], І. Гриньоха [4], О. Бойдуника [5] та інших. Однак, обстоюючи позиції бандерівського чи мельниківського відламів, автори тенденційно тлумачать низку ідейно-політичних кроків та рішень підпілля, применшуючи тим самим його значення й масштаби. Значно об'єктивніше підійшли до опрацювання проблеми А. Камінський [6], Я. Стецько [7], Б. Левицький [8] та К. Паньківський [9].

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і тактики українського національно-визвольного руху ставив за мету Р. Ільницький, який стверджував про те, що незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національно-визвольний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями [10].

Вихід першого тому «Літопису УПА» в 1976 році, був першою спробою зібрання та наукової обробки великої кількості джерел з історії УПА. Зокрема в ньому вміщено теоретичні праці ідеологів українського підпілля П. Полтави, О. Дяківа-Горнового, багато документів, спогади учасників національно-визвольного руху.

Велику кількість документів – звернення, скарги, твори самвидаву, вироки тощо було опубліковано на Заході в 60-80-х роках. Це публікації переважно українських громадсько-

політичних організацій, наукових інститутів, видавництва «Смолоскип», які були зорієнтовані на висвітлення, як загальних, так і конкретних проблем українського національно-визвольного руху, наслідків окремих політичних процесів. Серед них варто назвати праці «Українська інтелігенція під судом КГБ» [11], «Українські юристи під судом КГБ» [12], «Широке море України» [13], «Голоси звідтіля» [14], «Погром в Україні» [15] та інші. Їх основу здебільшого складав самвидав, який вдавалося різними каналами переправляти за кордон.

Канадським інститутом українських студій видано англomовну збірку статей «Україна після Шелеста» [16], де подаються соціально-політичні та культурно-ідеологічні умови існування національно-визвольного руху. Розвиток суспільно-політичної думки в Україні в ХХ столітті подано в однойменному збірнику [17].

Серед довідкової літератури варто згадати багатотомне видання «Енциклопедія українознавства» [18], а найповнішим документальним виданням про діяльність Української Гельсінської групи є збірник матеріалів видавництва «Смолоскип» [19].

Збір інформації здійснювався в радянській Україні у конспіративних умовах, її переправляли за кордон, а це позначалося певним чином на її достовірності, призводило до неточностей та помилок. Тому використання таких видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованої монографічної і мемуарної літератури.

Унаслідок вказаних обставин не позбулися упущень і «Український вісник» [20], що видавався активом українського національно-визвольного руху у Львові та Києві, і «Вісник репресій в Україні» [21], який розповсюджувало закордонне представництво Української Гельсінської групи, й «Інформаційні бюлетні Української Громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод» [22]. Та, попри свою недосконалість, названі видання стали важливим джерелом у вивченні проблем українського суспільно-політичного життя, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режимові.

Події національно-визвольного руху висвітлювалися у передачах українських редакцій радіо «Свобода» і «Голос Америки». У більшості випадків це була або політична публіцистика, або виклад хронології національно-визвольного руху. Науково-аналітичних праць було мало: варто згадати праці М. Прокопа [1], Р. Сенькуса [23], Дж.-П. Химки [24], Я. Білінського [25].

Серед представників української діаспори чимало зусиль для дослідження національно-визвольного руху доклав І. Лисяк-Рудницький [26, с. 554; 27, с. 573]. Він прослідкував еволюцію політичної думки національно-визвольного руху. Автор розглядав ідеї дисидентів крізь історичну перспективу, співвідносячи їх із традиційними напрямками української суспільно-політичної думки. Також він проаналізував формування світоглядних переконань І. Дзюби, В. Мороза, Л. Плюща, Ю. Бадзя, М. Руденка та інших.

Історіографія української діаспори характеризується такими рисами:

- надмірна глорифікація українського національно-визвольного руху;
- відсутність критичного підходу у вивченні основних аспектів його діяльності;
- пропагандистське спрямування більшості праць;
- породження історичних міфів стосовно діяльності національно-визвольного руху.

Діаспорні історики нерідко свідомо приховували факти й матеріали, здатні зашкодити іміджеві закордонних центрів. Характерною рисою частини публікацій діаспорних авторів є виразна «фігура замовчування» навколо невігідних для еміграційних політичних угруповань проблем. Трафаретним і демонізованим було зображення противників націоналістів. Замовчувалися позитивні наслідки суспільно-політичних перетворень радянської влади. На повноті й об'єктивності праць діаспорних авторів не могла не позначитися обмеженість джерельної бази, насамперед — брак документальних пам'яток національно-визвольної боротьби в Україні.

Другу групу дослідників українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття становлять представники радянської історіографії. Автори цього періоду стосовно українського національно-визвольного руху навіть не вживали такого визначення, обмежуючись штампами типу «українсько-німецькі буржуазні націоналісти», «колаборанти» тощо. Діяльність

українського національно-визвольного руху висвічувалася в стилі політичної публіцистики. Роботи В. Беляєва, М. Рудницького [28], Н. Супруненко, Ю. Римаренка [29] та інших супроводжувалися шквалом звинувачень у співпраці з нацистами і доказами антинародної суті українського національно-визвольного руху.

Абсолютна більшість радянських публікацій носила суто пропагандистське спрямування та використовувала набір ідеологічних прийомів і методів, які в сучасній соціології називаються «маніпулятивна інформація». Було поставлено за мету фактично міфологізувати суспільну свідомість і сформувані в радянських людей негативні установки не тільки щодо національно-демократичних об'єднань, але й до ідеї самостійної, незалежної України, легітимізуючи тим самим наявний державний лад.

На висвітлення проблеми цілком поширювалися такі риси радянської історіографії, як цитатно-ілюстративний метод викладання матеріалу, уніфікація наукового стилю на базі офіційних настанов, войовнича термінологія. Так само, як і діаспорна, радянська історіографія слугувала одним із генераторів пропагандистських матеріалів для потреб «психологічної війни», компрометації одних одними. Сформувалася низка псевдонаукових пропагандистських кліше, відступати від яких при висвітленні такого складного та суперечливого явища, як український національно-визвольний рух, було «ідейно шкідливо».

Такими клішеє:

- твердження про те, що національно-визвольний рух — продукт політичної волі «експлуататорських класів», «запеклий ворог трудящих», «реакційна» течія;
- поширення уявлень про національно-визвольний рух як винятково «колабораційне» явище прислужників держав — противників СРСР («фашистські запроданці», «зрадники», «найманці світової реакції» тощо);
- розгляд повстанського руху (масового військово-політичного явища), як політичного чи кримінального бандитизму, в якому брали участь лише представники заможних верств населення, «спантеличені націоналістичною пропагандою» громадсько нерозвинуті, а то й взагалі патологічні особи;
- наголос на ворожому ставленні національно-демократичних об'єднань до багатьох інших етносів (росіян, поляків, євреїв);
- акцентування уваги на репресивно-терористичних акціях, впровадження в підсвідомість аудиторії лише крайніх проявів збройної боротьби ОУН та УПА («різуни з тризубом», «звірі», «відлюдники» тощо);
- уніфікація різноманітних національно-державних об'єднань незалежно від ідеології, форм та часу діяльності під загальною назвою «ОУН-УПА».

У багатьох випадках радянська історіографія відштовхувалася від фактів, заперечувати які антинауково і аморально. Водночас радянська історіографія свідомо замовчувала низку важливих обставин, без урахування яких неможливо відтворити наукову картину діяльності національно-демократичних об'єднань в повоєнний період.

Поза полем зору радянських авторів залишалася сукупність історичних причин, що спричинили виникнення цього руху — втрата національної державності, територіальне розчленування українських земель, утиски в суспільно-економічній, національно-культурній, релігійній сферах. Ігнорувалася та компрометувалася стратегічна мета руху — відродження суверенної держави на етнічних українських землях. Відкидався насильницький характер колективізації, радянзації Західної України, який супроводжувався масовими репресіями, замовчувалися численні прояви жорстокості з боку радянської влади. Приховувався і широкий характер антирадянського руху опору, його справжній соціальний склад, його підтримка населенням. Контакти з іноземними спецслужбами розглядали не як закономірний засіб послаблення противників, а як мету існування та причину тривалості національно-визвольного руху.

На відміну від інших істориків, частина радянських науковців мала доступ до закритих широкому загалу оригінальних документів, літератури та періодики національно-визвольного

руху, документів органів держбезпеки, еміграційних видань із спецсховищ, що суттєво підвищує інформативну цінність їхніх праць. Так, радянські науковці розглядали у своїх працях історію українського націоналізму та «викривали» національно-визвольний рух; дискредитували національно-демократичні об'єднання, їхні зв'язки із спецслужбами іноземних держав, вказували на роль «реакційних клерикалів» з української греко-католицької церкви у національно-визвольному русі.

Праці радянських авторів, які висвітлювали певні аспекти зазначеної проблеми, можна поділити на дві групи: відкриті публікації для широкої читацької аудиторії та закриті праці службового призначення у виданнях органів держбезпеки. Першу групу праць вирізняла відверто пропагандистська, «викривальна» спрямованість, яка часто камуфлювалася під науковий аналіз, стандартна лайлива фразеологія (яка нічого спільного не мала з науковою лексикою), наголос на формуванні емоційного підходу до висвітлення подій, нав'язування заздалегідь визначених оцінок.

Зауважимо, що видано багато книг, автори яких прагнули дати узагальнений історичний нарис виникнення та розвитку українського націоналізму. Варто наголосити, що дослідники, частина з яких були кадровими працівниками органів держбезпеки, причетними до оперативних заходів проти українського національно-визвольного руху, використали широке коло документальних джерел: фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, оперативних архівів КДБ УРСР та окремих УКДБ, відповідну мемуарну літературу, видання національно-визвольного руху, недоступні іншим громадянам.

Розглядаючи основні етапи розвитку національно-визвольного руху, науковці приділяли увагу висвітленню його ідейних основ, діяльності, співпраці з іноземними розвідками. В 1980 років у СРСР виходять одразу декілька робіт, присвячених українському національно-визвольному рухові — В. Чередниченка [30], В. Масловського [32], К. Дмитрука [33] та інших.

Попри все варто відзначити, що радянські дослідники ввели в обіг велику кількість архівних документів, однак вони не вивчали український національно-визвольний рух як такий, а займалися оцінкою його діяльності з точки зору офіційної влади. В СРСР вивчення українського національно-визвольного руху не стало окремим напрямком в історіографії, а праці з цієї тематики так і не вийшли за рамки встановлених догм. Радянська автори досліджували це питання у жорсткій цензурі, їх праці були не науковими дослідженнями, а одним із засобів укріплення й популяризації офіційних поглядів на український національно-визвольний рух, тобто носили замовний характер. Радянська історіографія так і не вийшла за рамки обслуговування офіційних поглядів.

Специфічною групою дослідників національно-визвольного руху варто назвати українських дисидентів, оскільки вони водночас являються, як суб'єктом, так і об'єктом вивчення. Необхідно зазначити, що більшість їхніх праць були рукописні чи машинописні. Вони поширювалися через самвидав, перефотографовувалися на плівку і переадресовувалися нелегально. Лишень після здобуття незалежності України стало можливим видання праць таких авторів, як Л. Лук'яненко, В. Чорновола, І. Дзюби, Ю. Бадзя та інших.

Так, Л. Лук'яненко у своїй праці звернув увагу на злиденне економічне становище та відсутність політичних прав українського робітництва. Базуючись на позиції ревізії марксизму, він шукав у робітництві підтримку своїм ідеям, виступав за надання йому широких прав та свобод [34].

Надзвичайно цікавою є праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [35], у якій він висвітлює сучасну національну політику в Радянському Союзі. Марксистська, за своєю суттю, книга стала запереченням марксизму-ленізму в СРСР та УРСР. І. Дзюба звертає увагу на іншу сторону національного питання в Україні — його соціальний характер. Праця стала публічним зверненням «неофіційної» частини українства до існування української проблеми в СРСР.

Цікавою є «Програма укомуністів (Української національної комуністичної партії)» В. Рубана, що вказує на територіально-культурну єдність Київської Русі і сучасної їй України, розглядає ідеологію соціалізму як засіб досягнення самостійності [36].

Ю. Бадзьо у своїй книзі «Право жити» дав усебічний аналіз стану України в СРСР та перспектив буття української нації [37]. Наукова критика національної ідеології та політики КПРС була значним поступом в історії української політичної думки. Він піддав жорсткій критиці радянський соціалістичний лад і марксизм вцілому.

В. Мороз у кількох працях розкриває філософські підвалини комуністичної системи, її ворожість українському народові [38]. Він вказує на нищення духовних і матеріальних пам'яток української культури. З великим захопленням В. Мороз говорить про І. Дзюбу і шістдесятників як людей, які принесли в українську дійсність «іскру одержимості».

Одним із яскравих представників української політичної думки був І. Гель [39]. Він осмислює феномен тоталітаризму, розглядає питання організації національно-визвольного руху, дає його характеристику. Особливу увагу автор приділяє розробці теоретичних і практичних завдань українського руху, взаємодії його з іншими національними рухами Радянського Союзу.

Ю. Литвин у своїй праці доводить, що радянська держава ніколи не була державою робітників і трудящих, і що в СРСР побудовано не соціалізм, а державний капіталізм тоталітарного зразка [40]. Розглядаючи природу влади і капіталу у соціалістичних країнах, автор робить висновок, що компартії у боротьбі за політичну владу лише використовують робітничий клас, спекулюючи на його інтересах, а вцілому є ворожими до пролетаріату.

Цікавими спогадами і описами атмосфери, в якій зароджувався рух опору, насичена праця Є. Сверстюка [41].

Основними темами, які порушувалися в працях українських дисидентів були:

- критика існуючого ладу, радянської дійсності;
- захист національної культури, мови, національних традицій та звичаїв;
- захист основних прав і свобод людини, котрі декларувалися конституціями УРСР та СРСР, проте на практиці не виконувалися;
- критика «відхилень» від ленінських принципів у національній політиці та критика практики впровадження ідеології марксизму комуністичною партією СРСР;
- захист соціальних інтересів робітничого класу, надання йому широких прав та свобод;
- обґрунтування боротьби за незалежність України.

Зарубіжну історіографію українського визвольного руху другої половини ХХ століття представляють праці Дж. Берча, Дж. Армстронга, К. Фармера, Е. Вілсона, Я. Білоцерковича та інших. Дж. Берч розглянув структуру, склад, методи діяльності та програмні засади національно-визвольного руху в Україні [42]. Дж. Армстронг присвятив своє дослідження українському національно-визвольному руху [43].

Американський дослідник К. Фармер у книзі «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці» вперше здійснив регіональний аналіз активності опозиції, проаналізував демографічний та професійний склад учасників національно-визвольного руху [44].

Інший американський дослідник Я. Білоцеркович у своїй монографії подав класифікацію типів і проявів незгоди та інакodomства, навів соціодемографічні характеристики складу учасників руху [45].

Канадський політолог Т. Раковська-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції та асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик репресіями, що породжують ще більший націоналізм [46].

Не оминули своєю увагою український національно-визвольний рух автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж. Боффа [47] та М. Верт [48]. Хоча відсутність відповідної інформації і зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі не дозволила їм розкрити природу цього явища.

Порушуючи тему русифікації і нищення української культури, релігії та церкви, жорстокої політичної цензури, Дж. Коляска звертає увагу на силу, яка здатна протистояти негативним процесам, розкриває різні форми протесту робітництва, студентства та інтелігенції [49]. Автор впродовж 1963–1965 років, навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрічатися з активними учасниками опозиційного руху.

Російський правозахисник Л. Алексеева видала книгу «История инакомыслия в СССР», яку вважають найбільш інформативною про рух опору в усьому Радянському Союзі [50]. Належна увага приділена українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним та релігійним рухам. Праця розкриває тісний взаємозв'язок між різними опозиційними силами в процесі протистояння режимові.

Простежити формування, становлення та подальший розвиток національних рухів у СРСР, виявити основні причини, що сприяли їх активізації намагався І. Клейнер [51].

Окремо варто відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Це насамперед «Хроника текущих событий», яку в різний час редагували Н. Горбаневська, А. Якобсон та інші, а також інформаційні бюлетні «Вести из СССР» під редакцією К. Любарського, на сторінках якого є свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні [52].

Одному з надзвичайно важливих аспектів репресивної політики владних структур щодо опозиції присвячені роботи А. Подрабинека [53], С. Блоха і П. Реддауєя [54], які зібрали і узагальнили численні факти використання психіатрії в боротьбі з інакодумством.

Польські науковці, зокрема Г. Мотика, Р. Тожецький [55], М. Сівіцький [56], які аналізували український національно-визвольний рух, його ідейно-політичні основи, вдавалися до дещо тенденційних оцінок, розглядаючи проблему в зумисне звужених хронологічних рамках. До небагатьох об'єктивних праць належать статті З. Ковалевського [57] та А. Айненкеля [58].

Серед білоруських дослідників українського національно-визвольного руху варто виділити С. Демидова та С. Ткаченка.

Основними рисами зарубіжної історіографії є обмежене коло джерел, окремі фактологічні неточності й подекуди не зовсім коректні висновки. Тому проблема виникнення та діяльності українського національно-визвольного руху широко досліджувалася в зарубіжній історіографії. Однак через об'єктивні причини автори допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваної проблеми. Зарубіжна історіографія внесла свій вагомий внесок у дослідження українського національно-визвольного руху.

Специфічна ситуація в історіографії українського національно-визвольного руху склалася у роки перебудови. На її розвиток вплинула лібералізація політичного життя, виникнення легальних громадсько-політичних об'єднань націонал-патріотичної орієнтації, які почали проголошувати гасла виходу України зі складу СРСР, різке поживлення громадського інтересу до маловідомих або заборонених сторінок вітчизняної історії, можливість обговорення проблем минулого народів СРСР, а також процес реабілітації жертв політичних репресій.

У Західній Україні почали з'являтися видання національно-патріотичних організацій та преса, які вмщували власні матеріали або передруковували з діаспорних видань статті з історії визвольного руху, спогади ветеранів, висвітлювали участь земляків у національно-визвольній боротьбі. Донедавна недоступна інформація, довгі роки замовчування, швидка політизація та зрозуміле з огляду на складну історичну долю Західної України, емоційне забарвлення проблеми національно-визвольного руху, призводило до упередженого висвітлення подій, поверхневості в аналізі суперечливих обставин появи та функціонування національно-визвольного руху.

Водночас відбулося перенесення до сучасної української історіографії полемічних, суб'єктивних, політично заангажованих поглядів і концепцій еміграційної та зарубіжної історіографії. Це було викликано не лише фактом, що на осмислення суперечливих подій минулого потрібний час і методологічне «розкріпачення» науки, але й перенесенням в Україну через різноманітні неурядові організації та наукові центри ідеологічних поглядів їх закордонних спонсорів.

Однією з перших монографій, в якій залучено недоступні раніше архівні матеріали була праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1860–80-х років» [58]. Автор детально аналізує розвиток опору інтелігенції від культурно-національного відродження в 60-х роках до часу звільнення з таборів останніх політв'язнів-дисидентів. На жаль, поза увагою залишилися інші соціальні верстви і групи населення, які брали участь у русі опору. Проте автор не тільки розширив джерельну базу, провівши інтерв'ю з багатьма учасниками національно-визвольного руху і використавши матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, ліквідувавши чимало прогалин у досліджуваній проблематиці, а й простежив діяльність національно-визвольного руху на тлі суспільно-політичного життя республіки.

Ю. Курносів одним із перших опрацював матеріали періодики, самвидаву, мемуарну літературу та в чіткій хронологічній послідовності показав шляхи формування течій і груп національно-визвольного руху та продемонстрував механізм політичних репресій [60]. Дослідник ототожнює дисиденство з національно-визвольним рухом. Інші ж дослідники вважають, що останній, окрім дисиденства, охоплював собою також і діяльність різноманітних міжнародних організацій, української еміграції тощо.

А. Русначенко у своїх працях проаналізував історію національно-визвольного руху, діяльність підпільних груп і партій в умовах тоталітарного режиму, а також подав чимало їхніх документів, програм та статутів [61]. В іншій своїй праці «Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років» автор аналізує ідеологічні підвалини діяльності національно-визвольного руху, показує еволюцію націоналізму в сторону «полівішання», переоцінку цінностей після закінчення Другої світової війни [62]. Проаналізовано суспільно-політичний лад у СРСР і подано напрямки до головних проблем суспільства діячами національно-визвольного руху.

На основі невідомих загальної документи, без ідеологічних нашарувань розглянуто протиборство спецслужб національно-визвольного руху із радянськими спецслужбами в контексті «холодної війни» в післявоєнному світі в працях Г. Биструхіна і Д. Веденєєва [63; 64].

У своїй монографії, присвяченій опозиції в Україні у другій половині 50-х–80-х роках ХХ століття Ю. Данилюк та О. Бажан висвітлюють становлення українського, кримськотатарського, єврейського національних і релігійних рухів та розкривають механізм репресій [65].

Діяльність Українського національного фронту висвітлено в однойменній книзі [66]. В ній же передруковано часопис «Воля і Батьківщина», судові вироки та спогади учасників фронту. В такий спосіб висвітлено діяльність Української загальнонародної організації (УНФ-2) [67].

Сутність націоналізму, його типологію, роль національно-визвольного руху в житті та розвитку нації розглянуто в статтях і монографіях Д. Андріївського [68], В. Заславського [69], Я. Дашкевича [70] та інших. Ідеологічні та філософські підвалини українського національно-визвольного руху проаналізувала у своїй монографії Г. Дичковська [71]. Розвиток національно-визвольного руху розглядається у статті В. Мороза [72].

Велику цінність мають роботи, автори яких характеризують український національно-визвольний рух не лише в контексті історії Радянського Союзу, а й межах подій у Центрально-Східній Європі, що дає змогу глибше осмислити суть явища. Такими є праці Ю. Сливки [73], Ю. Шаповала [74], Ю. Киричука [75] та інших. Діяльності шістдесятників та Української Гельсінської групи присвятив свою книгу В. Овсієнко [76].

Важливим джерелом для вивчення діяльності Української гельсінської групи є однойменний збірник, у якому вміщено статті, документи, матеріали, листи, скарги, звернення тощо [77]. Правозахисник Б. Захаров упорядкував чотирьохтомний збірник документів про діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод [78]. Проблематикою періоду 60–80-х рр. займалися Є. Сверстюк [79], І. Білас [80], В. Кафарський [81] та інші.

Щодо збірників праць і документів, то на сьогодні видано лише один збірник документальних матеріалів, зібраних в ЦДАГОУ, на сторінках якого подані раніше закриті для дослідників документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства внутрішніх справ тощо [82].

Події останнього етапу національно-визвольного руху з кінця 1980-х років висвітлені в книзі А. Камінського [83]. Аналітичну оцінку подіям національно-визвольного руху дав О. Гарань [84], а діяльність Народного Руху України розглянув В. Ковтун [85]. Політологічні оцінки досліджуваної теми містять праці А. Білоуса [86] і В. Литвина [87], які здійснили спробу узагальнення політичних змін в Україні за останні десять років.

Необхідно відзначити, що впродовж останніх років у вивченні проблеми домінує наукове, неупереджене висвітлення тематики. Цьому сприяє опрацювання фондів багатьох державних історичних, військових і муніципальних архівів, а також приватних колекцій.

Архіви містять чимало об'єктивної інформації про національно-визвольний рух із кінця 1980-х років. Матеріал уже до певної міри систематизований, хоча ця систематизація відбувалася не в партійних архівах, а в обласних управліннях КДБ. Зауважимо, що у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній архів КПУ) знаходяться документи органів, що приймали рішення з ідеологічних питань та питань органів безпеки, організаційної роботи щодо боротьби з українським національно-визвольним рухом. В архівах є певна кількість документів українського самвидаву, довідки з тих чи інших подій в русі, звернення-клопотання на ім'я перших осіб в компартії та республіці тощо.

Вельми цікавими є кримінальні справи на учасників національно-визвольного руху в органах держбезпеки західних областей України. Проте варто мати на увазі, що певні обставини не відповідають дійсності. В даних документах є велика частина перебільшень, перекручень, недомовок тощо, які треба враховувати при роботі з даними документами і матеріалами. Кримінальні справи є дуже часто об'ємними документами. Вони складаються з 10–40 томів, це — понад 300 сторінок рукопису і машинопису. Матеріали цих справ іноді є майже єдиним джерелом у реконструкції діяльності підпільних груп. Матеріали справ дають можливість відновити також програмні засади діяльності тих чи інших груп, особливо в тих випадках, коли ці документи до слідства не дійшли, були знищені перед арештами. Проте така реконструкція вимагає надзвичайної обережності, оскільки матеріали справ є перш за все тим, що хотіли бачити судді, а це далеко не тотожне тому, що відбувалося насправді. Бажано враховувати і суб'єктивні моменти слідчого і обвинуваченого, стосунки між ними, їхній життєвий досвід, силу волі, розуміння того, що документи слідчої справи склалися в особливій атмосфері самого суспільства, ставлення до руху і його конкретних учасників, часто в умовах фізичного і морального тиску до обвинуваченого.

З'ясуванню істини слугуватимуть також оприлюднені матеріали Всесвітніх конгресів політв'язнів, у яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій [88]. Характерно, що в умовах демократизації суспільства чи не вперше заговорили вголос колишні партійно-радянські керівники, які не лише визнали наявність українського національно-визвольного руху, але й охарактеризували його як помітну і впливову силу [89; 90]. Велику роль у відтворенні програмних вимог українського національно-визвольного руху, подій, пов'язаних із ним відіграють публіцистичні твори, роздуми, щоденники, мемуари. В цьому контексті цікавими є праці М. Савчин [91], С. Хмари [92], О. Бердника [93], П. Григоренка [94], Д. Шумука [95], В. Романа, І. Федущака, В. Кука, Б. Гориня [96], Л. Лук'яненка [97; 98], М. Хейфеца, М. Руденка [99], О. Мешко [100], В. Мороза [101], В. Черновола, Є. Сверстюка [79], О. Тихого [102] та інших.

Отже, історія українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття є складовою боротьби за національну незалежність усіх народів СРСР. Вона представлена одразу кількома історіографіями. Специфічними є радянська та діаспорна історіографії. Маючи багато спільних рис, вони є прямо протилежними стосовно оцінки об'єкта дослідження. Представники першої гаряче заперечують існування національно-визвольного руху, всіляко його таврують. Представники другої, навпаки — виправдовують і пропагують український національно-визвольний рух. Можна виділити кілька напрямків в українській діаспорі: «бандерівців» і «не бандерівців», а всередині «бандерівців» можна виділити дві підгрупи — «бандерівців» та «двійкарів».

Об'єктивніше підійшли до вивчення проблеми представники зарубіжної історіографії. Проте за браком джерельної бази вони значно поступаються іншим історіографіям. Особливо варто виділити праці підрадянських дисидентів. Через протиставлення себе офіційній владі вони були змушені писати праці нелегально, проте вони не позбавлені глибини політологічного, філософського чи історичного аналізу, є цікавим і самодостатнім джерелом до вивчення українського національно-визвольного руху та української суспільно-політичної думки другої половини ХХ століття.

Сучасний етап вивчення українського національно-визвольного руху характеризується доступністю багатьох джерел, як архівних, так і літературних, а праці, що з'являються позбавлені емоційного забарвлення, наявного у діаспорної, дисидентської чи радянської історіографії.

-
1. *Прокоп М.* Напередодні незалежної України / М. Прокоп. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1993.
  2. *Стахів Є.* ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН) / Є. Стахів // Сучасність. – Мюнхен, 1986 – № 5. – С. 14–31.
  3. *Потічний П.* Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни / П. Потічний // Сучасність – К., 1992 – № 7 – С. 14–31.
  4. *Гриньох І.* Слово з нагоди 40-річчя УГВР / І. Гриньох // Сучасність. – Мюнхен, 1984. – № 8. – С. 190–196.
  5. *Бойдуник О.* Організація Українських Націоналістів і засада власних сил народу / О. Бойдуник // ОУН (1929–1954). – На чужині, 1955. – С. 421–443.
  6. *Камінський А.* На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990.
  7. *Стецько Я.* Дисидентство – визріваюча революційна ситуація / Я. Стецько // Українська визвольна концепція : твори. – Мюнхен, 1991. – Т. 2. – С. 462.
  8. *Левицький Б.* Історичне значення розламу в ОУН / Б. Левицький // Вперед. – Мюнхен, 1950 – № 2. – С. 5–8.
  9. *Паньківський К.* Від держави до комітету / К. Паньківський. – Нью Йорк – Торонто, 1957. – 160 с.
  10. *Ільницький Р.* Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка “Українського демократичного руху”) / Р. Ільницький // Матеріали конгресу української вільної думки. – Мюнхен, 1973. – Зб. 2. – С. 48–86.
  11. *Українська інтелігенція під судом КГБ : матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного, та ін.* – Мюнхен, 1970. – 148 с.
  12. *Українські юристи під судом КГБ.* – Мюнхен, 1968. – 107 с.
  13. *Широке море України : Документи самвидаву України.* – Париж; Балтимор, 1972. – 378 с.
  14. *Голоси звітлія. Документи і матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах.* – Мюнхен, 1975. – 74 с.
  15. *Погром в Україні. 1972Ц1979 : Зошити українського самвидаву.* – Мюнхен, 1980. – Вип. I. – 312 с.
  16. *Ukraine after Shelest.* – Edmonton, 1983.
  17. *Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : Документи і матеріали : у 3 т. – Сучасність, 1983.*
  18. *Енциклопедія українознавства / [за ред. В. Кубійовича]. – [Перевидання в Україні]. – Львів, 2000.*
  19. *Українська Гельсінкська Група. 1978–1982 : Документи і матеріали.* – Балтимор-Торонто, 1978.

20. *Український вісник*. 1970–1972. – Вип. 1–6. – Париж-Балтимор, 1971–1972.
21. *Вісник репресій в Україні* (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ). 1979–1985. – Нью-Йорк, 1979–1985.
22. *Інформаційні бюлетені Української Громадської групи виконання Гельсінських угод* / [упоряд. О. Зінкевич]. – Торонто-Балтимор, 1981. – 139 с.
23. *Senkus Roman*. Iurii Badz'о: a Biographical Note / Roman Senkus // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1984. – № 16. – Vol. 9. – P. 71–73.
24. *Himka John Paul*. Loenid Pliushch: The Ukrainian Marksist Resurgent / Himka John Paul // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1980. – № 2. – Vol. 5. – P. 61–79.
25. *Bilinsky Yaroslav*. Political Aspirations of Dissidents in Ukraine / Yaroslav Bilinsky // *Український історик*. – 1978. – № 1–3. – С. 30–39.
26. *Лисяк-Рудницький І*. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994–1994. – Т. 1. – 1994. – 554 с.
27. *Лисяк-Рудницький І*. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994–1994. – Т. 2. – 1994. – 573 с.
28. *Беляєв В*. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К. : Радянський письменник, 1956. – 245 с.
29. *Римаренко Ю*. На службі у світовій реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму / Ю. Римаренко. – К. : Б. в., 1968. – 48 с.
30. *Чередниченко В*. Контрреволюція на експорт: Український буржуазний націоналізм в арсеналі сучасного антикомунізму / В. Чередниченко. – К., 1985. – 166 с.
31. *Націоналізм проти нації*. – К. : Політвидав України, 1970.
32. *Масловський В*. В боротьбі з ворогами соціалізму / В. Масловський. – Львів, 1984. – 187 с.
33. *Дмитрук К*. Безбатченки (документально-публіцистичний нарис) / К. Дмитрук. – К., 1980. – 318 с.
34. *Лук'яненко Л*. Не дам загинуть Україні! / Л. Лук'яненко. – К. : Софія, 1994.
35. *Дзюба І*. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Видавничий Дім КМ Academia, 1998. – 276 с.
36. *Русначенко А*. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – К. : Видавничий Дім КМ Academia, 1999. – 324 с.
37. *Бадзьо Ю*. Право жити / Ю. Бадзьо. – К. : Таксон, 1996.
38. *Мароз В*. Есе, листи, документи / В. Мароз. – Мюнхен. : Сучасність, 1975.
39. *Гель І*. Грані культури / І. Гель. – Львів, 1993.
40. *Литвин Ю*. Советское государство и советский рабочий класс (глазами рабочего-диссидента) / Ю. Литвин // *Архів Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих*.
41. *Сверстюк Є*. Шістдесятники і Захід / Є. Сверстюк // *Блудні сини України*. – К., 1993. – С. 23–32.
42. *Birch I*. The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956 / I. Birch. – London : Ukrainian Information Service, 1971.
43. *Армстронг Дж*. Український націоналізм / Дж. Армстронг. – Нью Йорк – Лондон, 1963.
44. *Farmer Kenneth*. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / Farmer Kenneth. – The Hague-Boston: London, 1980.
45. *Bilocerkowycz Jaroslaw*. Soviet Ukrainian Dissent / Jaroslaw Bilocerkowycz. – A study of Political Alienation Boulder and London, 1988.
46. *T. Rakowska-Harmstone*. The Dialectics of Nationalism in the USSR / T. Rakowska-Harmstone // *Problems of Communism*. – 1974. – № 3. (VXXIII). – P. 1–23.
47. *Боффат Дж*. История Советского Союза : в 2 т. / Дж. Боффат. – М., 1990–1990. – Т. 2. – 1990. – 632 с.
48. *Верт Н*. История Советского государства / Н. Верт. – М., 1994. – 543 с.
49. *John Kolasky*. Education in Soviet Ukraine, a Study in Diskrimination / John Kolasky.

50. *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева. – Вильнюс-Москва : Весть, 1992. – 352 с.
51. *Клейнер І.* Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів) / І. Клейнер. – Париж, 1978. – 407 с.
52. *Вести из СССР.* Права человека : в 5 т. – Мюнхен-Брюссель, 1989–1991.
53. *Подрабинек А.* Карательная медицина / А. Подрабинек. – Нью-Йорк, 1979. – 102 с.
54. *Блох С.* Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия / С. Блох, П. Реддауэй. – К., 1995. – 287 с.
55. *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993.
56. *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki. – Warszawa, 1993.
57. *Ковалевський З.* Польська демократична громадськість повинна знати правду про Українську Повстану Армію / З. Ковалевський // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 76–81.
58. *Айненкель А.* Відозви КРР та ОУН 1943 р. / А. Айненкель // Ї. – Львів, 2003. – № 28. – С. 78–85.
59. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1860–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
60. *Курносов Ю.* Инакомыслия в Украине (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Ю. Курносов. – К., 1994. – 232 с.
61. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
62. *Русначенко А.* Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – К. : Видавничий Дім “КМ Academia”, 1999. – 324 с.
63. *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів. Протиборство спец підрозділів ОУН та радянських сил спец операцій. 1945–1980-ті роки : [монографія] / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : К.І.С., 2007.
64. *Веденєєв Д. Г.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К. : Генеза, 2006.
65. *Данилюк Ю.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2006. – 616 с.
66. *Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали* / [упорядн. М. Дубас, Ю. Зайцев]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000. – 680 с.
67. *Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали* : у 2 т. / [упоряд. і відп. ред. Ю. Зайцев]. – Львів : Афіша, 2005–2005. – Т. 1. – 2005. – 704 с.
68. *Андріївський Д.* Націоналізм: ідея і чин / Д. Андріївський // Самостійна Україна. – К., 1995. – № 2.
69. *Заславський В.* Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах / В. Заславський // Сучасність. – К, 1993. – № 3. – С. 111–127.
70. *Дашкевич Я.* Націоналізм і демократія / Я. Дашкевич // Українські проблеми. – К., 1994. – № 3. – С. 6–9.
71. *Дичковська Г.* Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20–50-х років ХХ століття / Г. Дичковська. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003.
72. *Мороз В.* Шестидесяті роки на Україні / В. Мороз // Всесвіт. – 1992. – № 9–10. – С. 182–187; № 11–12. – С. 152–156.
73. *Сливка Ю.* У пошуках історичної правди / Ю. Сливка // Українська Повстанська Армія. зб. праць до 60-річчя УПА. – Львів, 2003. – С. 5–13.
74. *Шаповал Ю.* Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія : зб. праць до 60-річчя УПА. – Львів, 2003. – С. 184–200.

75. *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів, 2000.
76. *Овсієнко В.* Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – К. : Смолоскип, 2005–2005. – Кн. 2. – 2005. – С. 107–146.
77. *Українська Гельсінська Група, 1978–1982.* Документи і матеріали. – Торонто-Балтимор : Українське Вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка. – 998 с.
78. *Українська Громадська Група* сприяння виконанню Гельсінських угод : у 4 т. / [упоряди. Є. Захаров]. – Харків : Фоліо, 2001.
79. *Сверстюк Є.* Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К., 1993.
80. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні в 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аспект аналізу : у 2 кн. / І. Білас. – К. : “Либідь”, “Військо України”, 1994.
81. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002.
82. *Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів* – К. : Наукова думка, 1994.
83. *Камінський А.* На перехідному етапі: “гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990.
84. *Гарань О. В.* Убити дракона. З історії Руху та нових політичних партій України / Гарань О. В. – К. : Либідь, 1993.
85. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К., 1995.
86. *Білоус А.* Політичні об’єднання України / А. Білоус. – К. : Україна, 1993. – 108 с.
87. *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К. : Абрис, 1995. – 496 с.
88. *Матеріали* першого Всесвітнього конгресу українських політв’язнів // Голос Галичини. – 1992. – 1 (2–3). – 196 с.
89. *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / В. Врублевский. – К., 1993. – 254 с.
90. *Шелест П.* ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС / П. Шелест. – М., 1995. – 612 с.
91. *Савчин М.* Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / М. Савчин. – К. : Смолоскип, 2003. – 546 с.
92. *Хмара С.* Сьогодні про минуле / С. Хмара. – Львів, 1993. – 123 с.
93. *Бердник О.* Свята Україна / О. Бердник. – Балтимор-Торонто, 1980. – 206 с.
94. *Григоренко П.* Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – 750 с.
95. *Шумук Д.* Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв’язня з років блукань і боротьби під трьома окупація ми України (1921–1981) / Д. Шумук. – Детройт, 1983. – 536 с.
96. *Горинь Б.* Не тільки про себе: Роман-колаж : у 3 кн. / Б. Горинь. – К. : Унів. Вид-во Пульсари, 2006. – Кн. 1. – 352 с.; Кн. 2. – 2008. – 648 с.
97. *Лук’яненко Л.* Сповідь у камері смертників / Л. Лук’яненко. – К., 1991. – 128 с.
98. *Лук’яненко Л.* Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук’яненко. – К., 1991. – 320 с.
99. *Руденко М.* Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки) / М. Руденко. – Сучасність, 1978. – 200 с.
100. *Мешко О.* Між смертю і життям / О. Мешко. – К., 1991. – 89 с.
101. *Мороз В.* Есе, листи й документи / В. Мороз. – Сучасність, 1975. – 288 с.
102. *Тихий О.* Роздуми : зб. статей, документів, спогадів / О. Тихий. – Балтимор-Торонто, 1982. – 79 с.